

Stanisław Jankowski SDB, „Co Bóg złączył...”. *Geneza i znaczenie klauzul Mateuszowych. Studium egzegetyczno-historyczne* (Rozprawy i Studia Biblijne 46; Warszawa: Vocatio, 2015). Ss. 452. PLN 90. ISBN 978-83-7829-066-7

ROMAN MAZUR SDB

Instytut Nauk Biblijnych, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
adres: ul. Kanoniczna 9, 31-002 Kraków; e-mail: rmazur@salezjanie.pl

Ksiądz Stanisław Jankowski SDB urodził się w 1944 r., w 1971 r. natomiast przyjął święcenia kapłańskie w Towarzystwie Salezjańskim. Studia biblijne na Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie uwieńczył licencjatem nauk biblijnych w 1977 r. Doktorat z teologii biblijnej obronił na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie w 2002 r. Prezentowana książka jest poszerzoną, uwspółcześnioną i poprawioną publikacją obronionego wcześniej doktoratu, którego promotorem był ks. prof. dr hab. Jan Łach. Autor jest wykładowcą Pisma Świętego w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą oraz w Krakowie, a także w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku oraz na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Teologia i tajemnica małżeństwa, zaprezentowane w recenzowanej monografii na kanwie Ewangelii Mateuszowej, poruszają istotny element egzystencjalny Kościoła, tak w jego biblijnej kontynuacji, jak i w jakościowej różnicy. Książka składa się z trzech części, poprzedzonych podziękowaniami i wstępem, dzieło wieńczy zakończenie i obszerna wielojęzyczna bibliografia.

Długi, ale konieczny, wstęp służy nie tylko prezentacji *status quaestionis*. Oferuje przywołanie fundamentu, czyli słów Jezusa w odniesieniu do małżeństwa w kontekście jego nierozzerwalności, wartości rodziny, podkreślając jej świętość i celowość. Biorąc pod uwagę egzystencjalne doświadczenie rozpadu małżeństwa, autor kieruje zainteresowanie ku tzw. klauzulom rozwodowym w Ewangelii Mateuszowej (Mt 5,32; 19,9). Będą one wyróżnikiem stabilności pojmowania małżeństwa (Kościoł) w kontraście do zmiennych praw stanowionych (państwa). Narracyjne i normatywne teksty biblijne zaś łączą egzystencjalne doświadczenia małżeństwa, w tym również rozwodu, z Bożym planem stworzenia i zbawienia w kontekście przymierza. Podkreślona nauczaniem Chrystusa nierozzerwalność i jedność małżeństwa, czyli

przedmiot wspomnianych *klauzul*, rozumiane są różnorodnie w Kościołach chrześcijańskich. Dodatkowo biblijne rozumienie małżeństwa wpisane jest w rozwój i wpływ kultur potężnych sąsiednich imperiów na sposób wyrażenia odmienności i podobieństw dotyczących przedmiotu poszukiwań. Pomocne w zrozumieniu przekazu biblijnego jest studium językowe na poziomie kulturowo-historycznym (wpływ języka tłumaczenia Septuaginty na wyrażenie treści semickiej) oraz semantycznym (wielowarstwowość treściowa). Na tym etapie autor zwraca uwagę na konieczność powrotu do rozumienia relacji Izraela z Bogiem przedstawionej za pomocą obrazu relacji małżeńskiej. Stąd już we wstępie wskazuje na konieczność rozumienia *klauzul Mateuszowych* w kontekście konfesyjnym, a nie prawnym-moralnym. Dokładne poznanie i zrozumienie *Sitz im Leben* wspomnianych *klauzul* wydaje się nie tylko zabiegiem metodologicznie poprawnym, ale również koniecznym na drodze zrozumienia specyficznej sytuacji, która wyjaśnia palestyńską genezę, a stąd okoliczności zastosowania *klauzul* w pierwotnym judeochrześcijańskim środowisku Kościoła. Wydaje się, że dobrym fundamentem w tej materii była reforma dotycząca małżeństw mieszanych w czasach Ezdrasza i Nehemiasza. To zaś przekłada się na powtórzenie tej samej zasady, *bonum fidei maius*, na czasy funkcjonowania wczesnych wspólnot Kościoła judeochrześcijańskiego. Wówczas rozwodem był rozwiązywany konflikt w małżeństwie, w którym jedna strona przyjmowała chrześcijaństwo, druga zaś pozostawała wierna judaizmowi. Innymi słowy, *klauzule Mateuszowe* mogą być rozumiane jako przywilej Mateuszowy (w porównaniu lub zestawieniu z przywilejem Pawłowym) w kontekście judeochrześcijańskim palestyńskim oraz bezpośredniej diaspory.

W pierwszej części, zatytułowanej „Klauzule w świetle historii ich interpretacji”, już na początku została podkreślona obecność *klauzul* w trzech Ewangeliach synoptycznych. Niewielka liczba (pięć) tworzących je słów nie zmienia faktu, że mamy do czynienia z dwoma formami oraz dwoma tradycjami obecnymi właśnie u Mateusza (Mt 5,32 i 19,9). Przegląd wyjaśnień *klauzul* opiera się w zasadzie na różnym rozumieniu kolejnych trzech terminów oraz relacji pomiędzy nimi. Precyzyjnie chodzi o: (1) ἀπολύω (tłumaczonego m.in. jako „odesłać”, oczywiście w kontekście odesłania żony); (2) παρεκτός – pierwsza *klauzula* i μη ἐπί – druga *klauzula* (niekiedy tłumaczonych inkluzywnie, ekskluzywnie lub jako pomijające, czyli: oba zwroty z jednakowym sensem „poza przypadkiem nierządu”). Ta właśnie opinia, która zdaje się logicznie tłumaczyć trudność, generuje następną, a mianowicie (3) kłopot z oddaniem pojęcia πορνεία. Tutaj odnotowuje się dwie grupy rozumienia terminu: (3a) znaczenie dosłowne, czyli niemoralne prowadzenie się żony, oraz (3b) małżeństwo nieważne z różnych przyczyn. Wydaje się jednak, że

można mówić o trzecim znaczeniu tego terminu, czyli przerośnym i teologicznym, obecnym przykładowo u proroków Ozeasza, Jeremiasza i Ezechiela. To tłumaczenie-rozumienie wydaje się autorowi pracy najwłaściwsze. Dla tego kolejnym krokiem jest szczegółowa prezentacja wspomnianych wyżej stanowisk z dokładną analizą, poszukiwaniem argumentów „za i przeciw”. Dla ostatniej propozycji rozumienia autor przedstawia jako wsparcie Dekret Apostolski (Dz 15,22-29 oraz 21,25) oraz decyzje św. Pawła w tej materii. Chodziłoby o małżeństwa mieszane w czasach Jezusa. Ale Mateusz wydaje się patrzeć dalej i ma na myśli małżeństwa zawarte przed nawróceniem którejs ze stron na chrześcijaństwo, tak z judaizmu, jak i z pogaństwa. Pochodzenie natomiast logionów zawierających *klauzule* dotyczyłoby interwencji redakcyjnej w logion Jezusa, jako wyniku polemiki pomiędzy judeochrześcijaństwem palestyńskim oraz opinią centrum ortodoksji judaizmu w Jamnii.

Pierwsze próby wyjaśnienia tych zależności podjęto już w okresie patrystycznym, choć świadectw nie jest zbyt wiele. Stanowią one jednak historyczny dowód kontynuacji tradycji o jedności i trwałości małżeństwa, która przy okazji komentowania *klauzul* starała się podać ich rozumienie. Nowością w tej materii w czasach średniowiecza było skupienie uwagi na sakramentalności małżeństwa. Ten sam czas charakteryzuje się uporządkowaniem prawodawstwa kościelnego w odniesieniu do małżeństwa. Czasy współczesne zostały ukazane poprzez stanowiska Kościołów chrześcijańskich w odniesieniu do małżeństwa. Za każdym razem fundamentem jego pojmowania jest nauka biblijna.

Przedstawione jako pierwsze prawosławie traktuje małżeństwo jako sakrament z warunkami koniecznymi do jego zaistnienia, czyli połączonym z Eucharystią oraz z błogosławieństwem kapłańskim. Tak zawarte małżeństwo trwa nawet po śmierci. Jednak w okolicznościach, gdy stwierdza się brak przyjęcia łaski sakramentalnej, Kościół może tolerować separację lub zezwolić na powtórne małżeństwo. Nie jest już jednak ono sakramentem. Rozwód zaś i ewentualna możliwość zawarcia ponownego małżeństwa przysługuje stronie zdradzonej, czyli gdy przyczyną jest cudzołóstwo, które unicestwia małżeństwo. Dopuszcza się jednak także inne poważne powody. Ponieważ małżeństwo osób różnych religii nie może być zawarte wraz z przyjęciem Eucharystii, z mocy prawa takie małżeństwa są nieważne, choć tolerowane w nadziei nawrócenia strony albo niewierzącej, albo innej wiary. Widoczne staje się jednak napięcie pomiędzy nauczaniem ewangelicznym a praktyką duszpasterską w materii rozwodów.

W protestantyzmie małżeństwo postrzegane jest jako stan najszlachetniejszy. W opinii M. Lutra małżeństwo jest nierozwiązywalne. Jednak rozwód jest dopuszczalny. Jego przyczyną może być brak gotowości przebaczenia

i cierpliwości oraz wiarołomstwo, a także (dodane przez Lutra później) impotencja oraz odmowa współżycia. Ponieważ małżeństwo nie jest tutaj sakramentem, gdyż jest stanem wcześniejszym od nauczania Chrystusa, siłą rzeczy Kościół nie posiada władzy nad małżeństwem. Rozumienie *klauzul* rozwodowych jest więc tutaj dosłowne.

W Kościele katolickim małżeństwo postrzegane jest jako trwałe i nierozwiązywalne. Interesujący staje się podział pośród małżeństw mieszanych na małżeństwa różnego wyznania (czyli obie strony są chrześcijanami) oraz różnej wiary. Pierwszy przypadek stanowił przeszkodę wzbraniającą (mogła ją usunąć dyspensa ordynariusza miejsca), drugi stanowił przeszkodę zrywającą. W najnowszym ustawodawstwie prawnym Kościoła przeszkoda ta ustaje albo przez przyjęcie chrztu przez stronę nieochrzczonej, albo na podstawie dyspensy ordynariusza miejsca, jeśli strona katolicka spełniła wymagane warunki. W przypadku rozwodu *klauzule Mateuszowe* nie są jego podstawą, gdyż małżeństwo ważne i dopełnione nie może być rozwiązane władzą ludzką. Wobec takiego sposobu rozumienia małżeństwa rodzi się pytanie, dlaczego *klauzul Mateuszowych* nie rozumieć dosłownie? Czy istnieje inny niż dosłowny sposób rozumienia pojęcia *πορρεία*, które uważane jest za przyczynę zrywającą małżeństwo?

W drugiej części, zatytułowanej „Małżeństwo i rozwód w tekstach biblijnych i pozabiblijnych”, znajdujemy szeroką panoramę i analizę tekstów i pojęć tematycznych. Prezentacja rozpoczyna się tekstami ze Starego Testamentu, podejmując najpierw temat małżeństwa w Rdz 1–2. Następnie motyw ten przedstawiony jest w Księgach Prorockich i pozostałych częściach Starego Testamentu. Kolejnym etapem jest ukazanie zagadnienia małżeństwa w środowisku judaistycznym, międzytestamentalnym oraz w okresie po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej. Można tu spotkać teksty z Elefantyny, z Pustyni Judzkiej, dzieła Filona Aleksandryjskiego, targumy czy w końcu pisma judaizmu rabinicznego. Kolejnym krokiem jest podjęcie prezentacji tematu małżeństwa w Nowym Testamencie, ukazane w trzech etapach: w Ewangelii, listach św. Pawła oraz w pozostałych częściach Nowego Testamentu.

Po krótkim podsumowaniu autor przechodzi do zaprezentowania tematu rozwodu. Kolejność przedstawianych tekstów jest taka sama jak przy omawianiu kwestii małżeństwa. Dodatkowo teksty zostały tutaj zaszeregowane do dwóch grup: tekstów narracyjnych i tekstów normatywnych. W tradycji międzytestamentalnej pojawiają się dodatkowo apokryfy Starego Testamentu oraz teksty Józefa Flawiusza. Sporo miejsca zajmuje prezentacja rozwodu w tradycji rabinackiej, co oznacza wagę tematu oraz zwrócenie uwagi w judaizmie na małżeństwo (w konsekwencji i rozwód) o naturze religijnej. Ponieważ wśród Izraelitów czasu Talmudu, a wcześniej Miszny, małżeństwo

kończyło się śmiercią albo listem rozwodowym, temu ostatniemu poświęcony jest jeden podrozdział. Tuż po nim została przedstawiona trudność wyjaśnienia terminu הוֹנָה / πορνεία (interpretacja bardzo ogólnikowego זְרָנִית דְּבָרָא jako głównego powodu rozwodu w Starym Testamencie. Nowy Testament zawiera również teksty narracyjne i normatywne na temat małżeństwa. *Klauzule* znajdują się w grupie tych ostatnich. Ponieważ są one centralnym punktem zainteresowania książki, teksty te zostały poddane szczegółowej i żmudnej, ale bardzo wartościowej analizie metodą historyczno-krytyczną, która właśnie dla celu dzieła wydaje się najbardziej adekwatna. Owocem analizy filologicznej jest określenie najpierw pochodzenia *klauzul*, i tutaj mamy do czynienia ze środowiskiem semickim, gdzie πορνεία ma znaczenie wykraczające poza grzeszną postawę moralną i odnosi się to także do idolatrii, czyli do kontaktów i wpływów heterodoksyjnych na płaszczyźnie religii. To zaś staje się fundamentem do dalszego badania kontekstu sakralnego idolatrii możliwego do dostrzeżenia i wywierającego wpływ na wspólnotę Mateuszową. Dla wyraźniejszego zrozumienia autor w tym miejscu umieścił dwa ekskursy. W pierwszym z nich przedstawił nierząd sakralny w Starym Testamencie. Zwrócił tu uwagę (najpierw zauważając, że prostytutka sakralna była semantycznie utożsamiana ze wszystkimi religiami pogańskimi) na stałe nauczanie proroków, które miało odwieść Izraelitów od takiego postępowania. Stąd łatwo można pojąć użycie terminu הוֹנָה / πορνεία tak na określenie niewierności małżeńskiej, jak i na niewierności Izraela względem Boga poprzez zezwolenie i uczestnictwo w kultach pogańskich. Pojawiający się problem małżeństw mieszanych postrzegany był w powyższej optyce. Tora i Prorocy zakazują zawierania małżeństw mieszanych. W literaturze Nowego Testamentu istotne są geneza i funkcjonowanie tzw. przywileju Pawłowego jako rozwiązania problemu małżeństw mieszanych. W drugim kursie małżeństwo i rozwód zostały ukazane w starożytnym świecie pogańskim.

W trzeciej części, zatytuowanej „Próba rozwiązania problemu klauzul”, autor podaje, na podstawie wcześniejszych przesłanek, propozycję okoliczności powstania *klauzul* i w konsekwencji ich rozumienia. Początkiem tej części jest przywołanie sytuacji politycznej i religijnej po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej. Istotnym elementem tego kroku jest wskazanie na skutki działalności i decyzji podjętych przez władze religijne, po powstaniu żydowskim nie tylko reprezentatywnie, ale faktycznie funkcjonującej przez stronnictwo faryzeuszów w centrum religijnym w Jamnii. Tutaj właśnie można mówić o odrodzeniu życia religijnego oraz sformułowaniu konkretnej formy tzw. judaizmu rabinackiego. Pośród decyzji podjętych w Jamnii była wcześniejsza refleksja nad zburzeniem Świątyni. Jako motywy podjęcia takich działań podawano m.in. niewierność Prawu i niemoralność. Ustalono kanon ksiąg

Starego Testamentu. Wskazano na liturgiczną modlitwę, której miejscem nie była już świątynia.

Ważnym elementem tej modlitwy było tzw. Osiemnaście Błogosławieństw. Dwunaste pośród nich, zwane בְּרִכַּת הַמֵּיָיִם (= błogosławieństwo heretyków/bezbożnych), właśnie ze względu na dopełnienie (מֵיָיִם) stanowi dość ważne ogniwo w łańcuchu dowodowym tezy autora, znaczenie bowiem tego terminu w ostatniej fazie rozwoju dotyczy chrześcijan pochodzenia żydowskiego, lub generalnie chrześcijan. Obydwie wersje tego „błogosławieństwa”, babilońska i palestyńska, obejmują wirtualnie (babilońska) lub realnie (palestyńska) chrześcijan jako adresatów tejże imprekacji. Kto nie był w stanie wyrecytować tego „błogosławieństwa”, uważany był właśnie za heretyka i mocą prawa wykluczano go z Synagogi. Wielu uważa, że właśnie ten element był znakiem definitywnego rozdziału pomiędzy Synagogą a Kościołem. To zaś stanowi fundament prawny do uznania takiego stanu przez Kościół w oczach Synagogi jako *disparitas cultus* – „różnej religii”.

Pierwotne chrześcijaństwo, ściślej judeochrześcijaństwo palestyńskie ubogacone wkrótce judeochrześcijaństwem z diaspory, bardzo szybko wypracowało, na podstawie Pisma Świętego, kerygmę dotyczącą mesjańskości i synostwa Bożego Jezusa oraz Jego zbawczego dzieła. Kerygmat ten głoszony był także wśród pogan jeszcze przed zburzeniem świątyni. Efektem rosnącego poparcia dla chrześcijaństwa była, poprzedzona męczeństwem Szczepana, Soborem Jerozolimskim i Dekretem Apostolskim, wspomniana wcześniej decyzja podjęta przez rabinów w Jamnii. Zaskutkowała ona podwójnie: narodzinami judaizmu rabinicznego oraz wykluczeniem chrześcijan z Synagogi.

W tym aspekcie – wydaje się – pojawił się skutek dodatkowy. Jeśli w małżeństwach zawartych pośród Żydów jedna strona przyjmowała wiarę chrześcijańską, to takie małżeństwa – mocą dekretu w Jamnii uznającego chrześcijan za heretyków – uznawano za nieważne, gdyż pojmowane były jako nierząd i nakazywano pozostawienie strony chrześcijańskiej. Wydaje się, że *klauzule Mateuszowe* wprowadzające nowelę do logiów Chrystusa miały na celu wyjście naprzeciw stronom chrześcijańskim w takich właśnie okolicznościach. Stawiano więc wyżej dobro wiary od naturalnego węzła małżeńskiego, rozwiązanie zresztą stosowane wcześniej i nazwane zasadą Ezdrasza-Nehemiasza. Temu właśnie służy szeroko zaprezentowane środowisko Ewangelii Mateuszowej z punktowymi odniesieniami do miejsc występowania *klauzul*. Ewangelia ta odnotowuje także skutki בְּרִכַּת הַמֵּיָיִם. Jednym z nich była utrata przywilejów rzymskich przyznanych wyznawcom judaizmu. Judeochrześcijańskie, jako wykluczeni z Synagogi, podlegali takim właśnie skutkom, co pośrednio powodowało uświadamianie administracji rzymskiej o istnieniu nowej religii. Kolejnym skutkiem było zrozumienie

sytuacji małżonka/ki wyznania chrześcijańskiego. Czy w przypadku opuszczenia strony przez stronę pozostającą wierną judaizmowi dalej skutkowało kategorię nauczenia Jezusa o nierozzerwalności małżeństwa? Odczuwając swą sytuację w kluczu analogii do powrotu z niewoli babilońskiej, palestyńska gmina chrześcijańska postrzegała samą siebie w sytuacji podobnej do tej z czasów Ezdrasza i Nehemiasza, kiedy to zasada „różnej religii” traktowana była nawet jako obowiązek rozwiązania małżeństwa. Owocem takiego odczytywania swej tożsamości były *klauzule Mateuszowe*. Małżeństwo pozostało nadal nierozzerwalne dla chrześcijan, jednak stronie chrześcijańskiej porzuconej przez stronę pozostającą przy judaizmie, mocą władzy „związywania i rozwiązywania”, Kościół przywracał zdolność zawarcia ponownego małżeństwa. Prawdą jest, co podkreśla autor, że ani św. Paweł, ani św. Mateusz nie przywołują jako podstawy prezentowanych rozwiązań trudności kwestii małżeństw mieszanych wspomianej wcześniej zasady Ezdrasza-Nehemiasza. Mamy tu więc do czynienia z interpretacją prawa Jezusa, dokonaną przez Kościół obdarzony przez Ducha Świętego charyzmatem nieomyślności wobec całego ludu chrześcijańskiego.

W zakończeniu autor podsumowuje całość, przywołując podsumowania częściowe. Pozwala to na skondensowane, ale całościowe zapoznanie się z problemem i proponowanym jego rozwiązaniem.

Wydaje się, że dojrzałość życiowa, świetny warsztat pracy oraz wyważone zdanie szczęśliwie spotkały się w jednej osobie oraz – za jej przyczyną – w prezentowanym dziele. Sumiennosc w podjętej analizie tematu metodą historyczno-krytyczną oraz zauważalna erudycja pozwalają czytelnikowi odczuć pewność, z jaką autor prowadzi swoją myśl. Pozycja ma znamiona dzieła naukowego, które z kolei domaga się odpowiedniego języka oraz pewnej dostojności stylu. Dobra znajomość *Sitz im Leben* judaizmu okresu po wygnaniu babilońskim podsunęła ciekawy możliwy kontekst dla rozumienia *klauzul* w zasadzie Ezdrasza-Nehemiasza odnoszącej się do problemu małżeństw mieszanych i ich nieważności, a w konsekwencji konieczności ich rozwiązania. Z kolei dobra znajomość *Sitz im Leben* judaizmu po zbuczeniu Świątyni Jerozolimskiej skutkuje trafnym spostrzeżeniem dotyczącym podjętej przez judaizm rabiniczny decyzji o unieważnieniu małżeństw mieszanych (różna religia) jako katalizatora decyzji Kościoła. Ta natomiast, co logicznie wskazuje autor, powołując się na fundament biblijno-tradycyjny, czyli mając na uwadze zasadę Ezdrasza-Nehemiasza – dobro duchowe strony poszkodowanej, nadaje *klauzulom* sens wykraczający poza znaczenie literalne. Cudzołóstwo tutaj można rozumieć w sensie teologicznym, czyli niewiernej relacji kultycznej Izraela do Pana Boga. To z kolei umożliwia sensowne pojęcie zaistnienia odpowiedzi wykluczonego z Synagogi Kościoła

o umożliwieniu stronie opuszczonej zawarcia ponownego małżeństwa, gdyż poprzednie zostało unieważnione wspomnianym wyżej dekretem z Jamnii. W ten sposób klauzule Mateuszowe zostały logicznie osadzone w środowisku pierwotnego Kościoła judeochrześcijańskiego dawnej Palestyny oraz najbliższych diaspor żydowskich, gdzie obecne było chrześcijaństwo, a wraz z tymi dwoma religiami problem małżeństw mieszanych. Jasność prezentacji i rzeczowość argumentacji za oryginalnym rozwiązaniem znacznej trudności egzegetyczno-prawno-historycznej stawiają pracę ks. Jankowskiego w gronie godnych polecenia.